

Лейла Султанова,
кандидат педагогічних наук, старший
науковий співробітник, докторант,
Інститут педагогічної освіти
і освіти дорослих НАПН України
(м. Київ)

Leila Sultánova,
Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Researcher,
a doctoral student of the Institute of Education Studies
and Adult Education of the National Academy of
Pedagogical Sciences of Ukraine
(Kyiv)

УДК 378.126: 316.7

УНІВЕРСИТЕТ ЯК ПРОВІДНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ

UNIVERSITY AS A LEADING SOCIAL INSTITUTION IN THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE UNIVERSITY EDUCATION

У статті проаналізовано етимологію слова «університет». Представлено перші університети Європи. Описано виникнення «ідеальної», класичної моделі університетської освіти Вільгельма фон Гумбольдта. Розглянуто періоди становлення та розвитку провідних університетів України за О.В. Глузманом. Визначено місце спеціальної підготовки педагогічних кадрів в розвитку університетської освіти України.

Ключові слова: університет, середньовічний університет, університетська освіта в Україні.

The university history began at the era of the Western European Middle Ages. It is believed that the first universities appeared in Western Europe (XII-XIII century): University of Bologna (Italy), University of Paris (France); Cambridge and Oxford Universities (England); Salaman (Spain); Lisbon (Portugal).

The emergence of the «ideal», the classical model of university education is associated with the establishment in 1810 the University of Berlin and realization of the ideas of Wilhelm von Humboldt within the new model of university. The purpose of the universities was not only to preserve the culture, but also to pass it on to other generations through the education.

The history of the university education of Ukraine is the most important way of research in modern historiography. O. V. Gluzman singled out the following periods of the university education:

- first period - associated with the emergence of the first universities in Western Ukraine (Lviv and Chernivtsi);
- the second period — the development of Ukrainian universities in period of Russian empire;
- the third period - formation the system of university pedagogical education in the USSR;
- the fourth period - the renovation and construction of a national system of the university pedagogical education.

The pedagogical staff training has always been in the focus of national higher education institutions and universities played a leading role in addressing this issue.

Universities exist to nowadays as a unique phenomenon and an essential element of the modern education system, fulfilling important social and cultural functions.

Keywords: university, middle age university, university education in Ukraine.

В статье проанализирована этимология слова «університет». Представлены первые университеты Европы. Описано возникновение «идеальной», классической модели университетского образования Вильгельма фон Гумбольдта. Рассмотрены периоды становления и развития ведущих университетов Украины по А. В. Глузману. Определено место специальной подготовки педагогических кадров в развитии университетского образования Украины.

Ключевые слова: университет, средневековый университет, университетское образование в Украине.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Сучасна університетська освіта пройшла тривалий шлях розвитку. Історія університетів налічує кілька століть, упродовж яких вони переконливо продемонстрували як стабільність свого існування, так і здатність до змін, а також сприяння перетворенням і прогресу в суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Нами були опрацьовані праці з розвитку університетської освіти України О.В. Глузмана, Н.М. Гупан, Н.М. Дем'яненко, С.О. Сірополко та ін., а також праці А. Вебера, І.В. Налетової та ін. дослідників становлення та розвитку європейських університетів.

Формування мети статті. Аналіз публікацій з історії розвитку університетської освіти в Україні, а також визначення ролі університетів у підготовці педагогічних кадрів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Етимологія слова «університет».

Університет (universitas) у перекладі з латинської мови означає «сукупність» (від universus - «весь», «взятий у сукупності»). У XII столітті паралельно з монастирськими, соборними, капітульними та міськими школами виникають особливі школи, які, на відміну від старих, пов'язаних виключно з інтересами місцевої парафії, монастиря або міста (studia particularia), стали доступними для всіх бажаючих (studia generalia). Професори й учні (magistri et discipuli) утворили корпорації з особливою юрисдикцією, органами самоврядування і привілеями, отриманими від місцевих і універсальних властей (папи і імператора). «Усяке товариство, купецька ганза або гільдія, або торгово-промисловий цех в середні століття називався universitas (напр. Universitas civium - міська комуна), у зв'язку з чим члени вільної школи, як представники педагогічного і вченого ремесла, стали називатися universitas studii, universitas magistrorum et scholarium або просто universitas studentium, оскільки терміном studentes позначали як вчителів так і учнів. В якості навчального закладу старовинний університет, як і всяке інше училище, називався schola або Studium, а епітет generale, на відміну від старих місцевих шкіл (studia particularia), вказував на його інтернаціональний характер. Поступово, з розвитком форм гуртожитку вчителів і студентів та з визнанням цих форм з боку офіційної влади, назва товариства, корпорації - universitas - стає позначенням університету як навчального закладу [4, с. 751-803]. Таким чином, сучасна назва за університетами закріпилась значно пізніше.

Перші університети Європи.

Історія університетів починається з епохи західно-європейського середньовіччя і пов'язана, з однієї сторони, з розростанням середньовічних міст, розвитком економіки і культури, а з іншої - занепадом монастирських шкіл. На відміну від останніх призначення університетів **було не тільки у** тому, щоб зберегти культуру, а й у тому, щоб передавати її іншим поколінням через освіту.

Університет зароджувався як духовна і інтелектуальна спільнота. Щоб стати університетом, установі необхідно було отримати папський указ про своє **створення**. Таким указом папа римський виводив школу з-під контролю світської і місцевої церковної влади і **узаконував існування** університету. Права навчального закладу підтверджувалися привілеями, які закріплювали **університетську** автономію (власний суд, управління, а також право присвоєння наукових ступенів та право **звільнення студентів** від військової повинності). Професори, студенти та службовці освітньої установи **підпорядковувалися** виключно виборному ректору університету і виборним деканам факультетів. Це були **перші витoki** університетської автономії. Пошук компромісу між самоврядуванням і державним управлінням **лежить і в основі** сучасного тлумачення автономії університету.

Прийнято вважати, що перші університети **з'явилися в** країнах Західної Європи (XII-XIII століття): Болонський університет (Італія), Паризький університет (**Франція**); Кембріджський і Оксфордський університети (Англія); Саламанський (Іспанія); Лісабонський (**Португалія**).

В Центральній Європі (XIV століття): **Празький (Карлів)** університет (Чехія); Краківський (Польща); Венський (Австрія); Гейдельберзький (Німеччина).

В Північній Європі (XV століття) - **Упсальський** (Швеція), Копенгагенський (Данія).

Середньовічний університет мав **у структурі** чотири факультети: юридичний, медичний, богословський, філософський. Однак навчання **починалося з особливого**, підготовчого факультету, який називався артистичним, де викладалися «сім вільних мистецтв». **Викладання** велось латинською мовою.

Університет є одним із найстаріших **інститутів** європейської цивілізації, який можна назвати феноменом цієї цивілізації і одним з найважливіших її **компонентів**. Університети цілком органічно виникли в епоху середньовіччя як перші світські навчальні **заклади і швидко** стали унікальними за принципами свого існування, культурними традиціями і характером **взаємодії з** суспільством і державою мікросоціумами.

Класичний університет Гумбольдта.

Виникнення «ідеальної», **класичної** моделі університетської освіти пов'язують з відкриттям в 1810 році Берлінського університету і реалізацією ідей Вільгельма фон Гумбольдта в межах нової моделі університету.

Реформи Вільгельма фон Гумбольдта спричинили революцію у розвитку концепції вищої освіти Німеччини. Ним були переосмислені і певною мірою наново сформульовані цілі, завдання університету і цінності, на яких вони базуються. В основі класичної моделі університету була покладена його залежність від суспільства і культури. Університет отримав автономію, що включала повну академічну свободу. Вчені отримали від влади безпрецедентні інституційні можливості. Натомість, держава зобов'язала університети підтримувати національну культуру [8, с. 6-11].

Базовими принципами класичної ідеї університету стали: державна підтримка університету при збереженні ним статусу відносно автономії; ідея академічної свободи в дослідженні і навчанні як основоположна; дослідження та навчання як сутність освіти; активне включення викладачів і студентів в суспільне життя; етичне обґрунтування гідності знання і освіченості. Новий університет виступав одночасно професійним, культурним і дослідницьким інститутом.

Результат втілення ідеї Гумбольдта став зразком для систем вищої освіти у всьому світі. Класична, ідеальна Гумбольдтська модель університету на декілька десятиліть, аж до середини ХХ століття, визначила розвиток вищої університетської освіти.

Далі, виникла нова соціокультурна ситуація, яка почала змінювати модель університетської освіти. Як зазначає Вебер А., в новій епосі масовізації з великою кількістю нових проблем виникли масові нові організації, які займаються вирішенням цих проблем. В таких умовах університет розростається у величезну організацію, яка сильно відрізняється від ідеальної моделі університета Гумбольдта. Глибина соціальних змін призвела до революційних перетворень як в структурі знання, так і в самих університетах. Відбувається спеціалізація університетів, яка є значною мірою наслідком постійних змін існування, властивих епосі масовізації і здійснюваних в ній [1, с. 358-359].

Незважаючи на періоди занепаду і процвітання, низка європейських університетів перетворилися на найпрестижніші вищі навчальні заклади з багатими традиціями і високою якістю освіти, які і сьогодні входять у число найкращих університетів світу.

Підготовка викладачів в університетах України (історія питання)

Що стосується вітчизняної історії підготовки **викладачів в університетах** - то історія університетської освіти України є одним з важливих напрямків дослідження **в сучасній історіографії**.

Ми не ставили за мету здійснення історичного **аналізу розвитку** університетської освіти в Україні, адже ця проблема ґрунтовно досліджена науковцями і представлена **у низці** дисертаційних досліджень та наукових видань [5; 6; 9].

Проте, вважали за потрібне окреслити періоди становлення **та розвитку провідних** університетів України за О.В. Глузманом, з метою цілісного сприйняття сучасної вищої **освіти, в якій університет**, як провідний тип вищого навчального закладу, є не тільки центром еталонного знання та підготовки майбутніх викладачів вищих педагогічних навчальних закладів, а й відображенням і, водночас, транслятором соціокультурного розвитку суспільства.

О.В. Глузман виокремлює наступні періоди розвитку університетської освіти:

- перший період - пов'язаний із виникненням перших університетів на західноукраїнських землях (Львівського та Чернівецького);
- другий період - розвиток українських університетів в умовах Російської імперії;
- третій період - становлення системи університетської педагогічної освіти в УРСР;
- четвертий період - оновлення і побудови національної системи університетської педагогічної освіти [3].

Перший період.

Відлік часу вітчизняної університетської педагогічної освіти, зазначає О.В. Глузман, починається із заснування Львівського університета. 20 січня 1661 року король Ян Казимир підписав диплом, який давав Львівській ієзуїтській колегії «статус академії і титул університета» з правом викладання всіх сучасних університетських дисциплін і присвоєння наукових ступенів. Ця дата є першою сторінкою в історії Львівського університету і в цілому університетської освіти в Україні.

Звичайно, що в ті часи діяльність Львівського університета визначалась соціальними інтересами і ідеологічними установками Речі Посполитої. Але, як культурно-освітній центр, він не міг знаходитись у ізоляції від суспільного життя, соціальних змін, впливу зарубіжних університетів. У складній соціальній ситуації проростали перші зерна наукової і педагогічної думки.

Необхідність створення вищого навчального закладу у Чернівцях виникла ще в період революції 1848 року. Це питання ставилось депутатами від Буковини в тогочасному австрійському рейстазі. Однак, поразка революції зупинила процес його вирішення. Тільки 16 листопада 1874 року рада міністрів Австрії, розглядаючи питання про заснування нового університета, зупинила свій вибір на Чернівцях. У 1870 році в Чернівцях була відкрита учительська чоловіча гімназія, а 7 грудня 1874 року прийшов дозвіл на створення Чернівецького університету.

Другий період.

Ідея відкриття університету в центральній частині України утверджувалась ще в середині ХVІІІ століття. Її висловлювали у своїх творах та бесідах про користь просвіти український поет і філософ Г.С. Сковорода. У 1767 році група сумських дворян намагалась добитися відкриття університета в Сумах. В 1784 році така спроба була здійсненна в Єкатеринославі, а через два роки в Чернігові.

На початку ХІХ століття виникли передумови для відкриття університетів у великих містах України. Насамперед, у зв'язку із розвитком виробничих сил виникла необхідність у кваліфікованих спеціалістах з різних галузей знань, посилювалось прагнення молоді до вищої освіти. Також у 1802 році було затверджено Міністерство народної просвіти, яке в 1803-1804 роках почало проводити шкільну реформу. Роль організатора системи просвіти була відведена університетам. Так розпочався другий період університетської освіти, який пов'язаний із заснуванням і становленням Харківського, Київського і Новоросійського (Одеського) університетів.

В історії заснування Харківського, Київського і Одеського університетів є багато спільного. Зокрема університети відкривались в центрах регіонів, де стрімко розвивались промисловість, торгівля, культура і освіта. Вони були засновані на базі провідних навчальних закладів (академії, колегіуми, ліцеї), що мали глибокі традиції у навчанні, підготовці вітчизняної наукової еліти. Питання про відкриття університетів не один

раз обговорювався, і рішення приймалось тільки у випадку визначення всіх аспектів діяльності університета. Проблеми пов'язані з заснуванням того чи іншого університету, були в центрі уваги Міністерства народної освіти, спільноти, вчених, діячів культури.

Третій період.

Події 1917 року, як зазначає О.В. Глузман, змінили не тільки соціальний лад, але й поставили на повістку дня створення нової школи з новими педагогічними кадрами університета. Незалежна Україна робила перші кроки в організації підготовки національних педагогічних кадрів. Програмним документом стала декларація Генерального секретаріату від 26 червня 1917 року, в якій визначались основні заходи, спрямовані на розвиток національної школи і підготовку для неї кадрів.

Розпочалось становлення системи української університетської освіти. 30 червня 1918 року університети Св. Володимира в Києві, Харківський і Новоросійський (Одеський) стали державними університетами України. В цьому ж році, на базі вищих жіночих курсів, відкривається університет в Катеринославі (Дніпропетровську). В місті Симферополі 18 квітня 1918 року починаються заняття в Таврійському філіалі Київського університета, а 14 жовтня 1918 року при повній підтримці і допомозі Київського університета урочисто відкривається Таврійський університет [10].

У ці роки ситуація в країні була досить складна. Влада переходила із рук в руки. Проте, прогресивні суспільні діячі, представники університетських центрів України робили все можливе для того, щоб мрія про відкриття нових університетів стала реальністю. В цей час голова Ялтинської міської управи писав: «Необходимо понимать, что в стране, где разруха может привести к уничтожению всех богатств, насаждение университета является единственным спасением возрождения страны и её культуры».

В умовах громадянської війни на Україні велась підготовча робота з відкриття університетів в Полтаві, Чернігові і Ніжині. Почали діяти Київський український народний університет, Педагогічна академія в Києві, Український державний університет у Кам'янець-Подільському.

Весною та влітку 1920 року Наркомпрос України ліквідував університети в Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі. 23 грудня 1920 року рішенням Кримського обкому РКП(б) був ліквідований Таврійський університет.

Цей період в історії університетської освіти був складним, наповненим великою кількістю не зовсім потрібних реорганізацій. В результаті, майже 13 років університетів в Україні по суті не було. Тільки пройшовши складний шлях експериментів і реорганізацій, університети почали відроджуватись. В кінці 1932-1933 навчальних років окремі інститути почали об'єднуватися в єдині заклади - університети.

1940-і - 1980-ті роки характеризуються відкриттям Ужгородського університета і перетворенням в університетські центри Донецького, Кримського і Запорізького педагогічних інститутів.

Четвертий період.

Наступний період у вітчизняній університетській освіті, який почався в середині 1980-х років пов'язаний з побудовою державної політики у галузі вищої, в тому числі університетської, освіти. Це проявлялось, по-перше, в реорганізації найбільших педагогічних інститутів: Луцького, Івано-Франківського, Черкаського, Сумського - у Волинський, Прикарпатський, Черкаський та Сумський університети; по-друге, регіональній стратегії, розташуванні університетських центрів підготовки педагогів різних спеціальностей, спеціалізацій та профілів близько до місць їх переважного використання; по-третє - приведення контингентів студентів педагогічних факультетів і відділень університетів у відповідність до потреб системи середньої та середньо-спеціальної освіти; по-четверте - в гнучкому реагуванні університетів на зміни соціального замовлення на підготовку педагогічних кадрів необхідних спеціальностей: практичних психологів, соціальних педагогів, менеджерів освіти, педагогів-реабілітологів, викладачів соціальних наук.

В даній періодизації простежується, насамперед, тенденція постійного розвитку університетської освіти в Україні, за виключенням десятирічної відсутності університетів внаслідок їх ліквідації (1820-1832 рр.), а також беспосередня залежність темпів розвитку освіти від соціально-економічних та суспільно-політичних умов.

Що стосується власне педагогічної освіти, варто відмітити, що підготовці педагогічних кадрів, як для шкіл, так і для гімназій, семінарій, училищ, педагогічних інститутів, університетів тощо, приділялась велика увага. Спеціальна підготовка педагогічних кадрів, була одним із напрямів розвитку університетської освіти.

Так, О.В. Глузман зазначає: «Вклад Львівського університету у справу підготовки викладачів для національних шкіл та вищих навчальних закладів важко переоцінити. Випускники Львівського університету в подальшому стали відомими педагогами: Ф. Лопатинський, Я. Заблоцький, М. Слотвинський, Я. Богомольський, а згодом викладали в Московській академії і Московській семінарії» [3, с. 12].

В період розвитку українських університетів в умовах Російської імперії, як зазначає Т.Н. Курилова, серед педагогічної спільноти велось обговорення проблеми спеціальної підготовки педагогічних кадрів для мережі середніх навчальних закладів, в результаті чого виокремилось три позиції [7, с. 82].

Перша - підготовка майбутніх учителів не має особивого значення. Якщо студент отримав в університеті **обширні** знання, то, за короткий період часу, він може ознайомитися з кращими рекомендаціями і методами **викладання** в гімназії з метою розробити власної дидактичної практики.

Друга - студенти університету отримують більш чи менш достатні для учителя гімназії наукові знання. Але, щоб бути хорошим учителем, окрім знань необхідно ще й володіти умінням практичного їх використання. Для цього необхідно оволодіти хорошим методом викладання і умінням застосувати його до різних вікових категорій і гімназистів з різним ступенем розвитку.

Третя - в діяльності учителя педагогічне знання є особливо важливим, але спеціальні лекції з педагогіки студентам не потрібні. Вони можуть вивчати її за книгами, а власні знання легко дозволять засвоїти всі правила педагогіки.

При відкритті педагогічних інститутів були враховані усі три позиції. Так, при кожному університеті, уставом 1804 року, передбачалось створення педагогічного інституту. В цілому, педагогічні інститути були оптимальною формою підготовки педагогічних кадрів. В результаті спеціально організованого навчального процесу у студентів формувались основи педагогічної діяльності, професійні інтереси, потреби, спрямованість особистості.

Згодом, отримати професійно-педагогічну підготовку можна було на відкритих в університетах кафедрах педагогіки. А на початку 1900-их років був розроблений проект педагогічного факультету при університеті, покликаний створити умови для розвитку педагогічної науки, поширення результатів педагогічних досліджень і підготовки педагогічних кадрів [2, с. 109-116]. Зауважимо, що проектом передбачалось навчання на педагогічному факультеті після закінчення одного з факультетів університету.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, підготовка педагогічних кадрів завжди була в центрі уваги вітчизняних вищих навчальних закладів і університети **відігравали** провідну роль у вирішенні цього питання. Як унікальне явище і найважливіший елемент сучасної системи освіти, університети існують до сьогоднішнього дня, виконуючи найважливіші соціокультурні функції.

Історія розвитку університетської освіти переконує, що університети, **як** провідні соціальні інститути повинні бути вищі за одномоментні волевиявлення і міркування практичної **вигоди**. Висока місія університету вбачається у продукуванні перш за все гуманітарного знання, в розвитку **культури**, інтелекту і духовності, що представляються нам в якості кінцевих цілей університетської освіти, адже **це відповідає** його суті.

1. Вебер А. Избранное. Кризис европейской культуры / А. Вебер. - Санкт-Петербург: Университетская книга, 1998. - 565 с.
2. Веселовский Ю.А. О новом факультете в университетах / Ю.А. Веселовский // Научное слово. - 1905. - № 5. - С.109-116.
3. Глузман А.В. Краткий очерк университетского педагогического образования в Украине / А.В. Глузман. - Киев: Институт педагогики и психологии профессионального образования АПН Украины, 1997. - 102 с.
4. Готлиб А.Г. Университет / А.Г. Готлиб // Энциклопедический словарь: [в 86-и т.] / [издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон.]. - СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1902. - Т. XXXIVа. - С. 751-803 С. 751.
5. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки / Н.М. Гупан. - К.: «А.П.Н.», 2002. - 224 с.
6. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (IXт - перша третина XX ст.): Монографія / Н.М. Дем'яненко. - К.: ІЗМН, 1998. - 328 с.
7. Курилова Т.М. Педагогическая подготовка учителя в России: исторический анализ / Т.Н. Курилова // Советская педагогика. - 1991. - № 11. - С. 81-86.
8. Налетова И.В. Становление, развитие и модернизация современного университета / И.В. Налетова // Университет как системообразующий фактор региона и модели его управления: Материалы международного семинара. 29-31 октября 2003. - Тамбов, 2003. - С. 6-11.
9. Сірополко С.О. Історія освіти в Україні / С.О. Сірополко. - Київ : Наук, думка, 2001. - 912 с.
10. Ульянкина Т.И. К вопросу о раннем периоде деятельности Таврического университета в Симферополе (1917-1921) / Т.И. Ульянкина // История медицины, 2014. - № 2. - С. 102-111.

Reference

1. Veber A. Izbrannoe. Krizis evropeyskoy kulturyi / A. Veber. - Sankt-Peterburg: Universitetskaya kniga, 1998. - 565 s.
2. Veselovskiy Yu.A. O novom fakultete v universitetaх / Yu.A. Veselovskiy // Nauchnoe slovo. - 1905. - № 5. - S.109-116.
3. Gluzman A.V. Kratkiy ocherk universitetskogo pedagogicheskogo obrazovaniya v Ukraine / A.V. Gluzman. - Kiev: Institut pedagogiki i psihologii professionalnogo obrazovaniya APN Ukrainyi, 1997. - 102 s.
4. Gotlib A.G. Universitet / A.G. Gotalov-Gotlib // Entsiklopedicheskiy slovar: [v 86-i t.] / [izdateli F.A. Brokgauz i I.A. Efron.]. - SPb.: Tipografiya Akts. Obsch. Brokgauz-Efron, 1902. - T. XXXIVa. - S. 751-803 S. 751.
5. Gupan N.M. Ukrayins'ka istoriografiya istoriyi pedagogiky / N.M. Gupan. - K.: «A.P.N.», 2002. - 224 s.
6. Dem'yanenko N.M. Zagal'no pedagogichna pidgotovka vchytelya v Ukrayini (IXI - persha tretyna XX St.): Monografiya / N.M. Dem'yanenko. - K.: IZMN, 1998. - 328 s.
7. Kurilova T.M. Pedagogicheskaya podgotovka uchitelya v Rossii: istoricheskiy analiz / T.N. Kurilova // Sovetskaya pedagogika. - 1991. - № 11. - S. 81-86.
8. Naletova I.V. Stanovlenie, razvitie i modernizatsiya sovremennogo universiteta / I.V. Naletova // Universitet kak sistemoobrazuyuschiy faktor regiona i modeli ego upravleniya: Materialyi mezhdunarodnogo seminara. 29-31 oktyabrya 2003. - Tambov, 2003. - S. 6-11.
9. Siropolko S.O. Istoriya osvity v Ukrayini / S.O. Siropolko. - Kyiv: Nauk. dumka, 2001. - 912 s.
10. Ulyankina T.I. K voprosu o rannem periode deyatelnosti Tavricheskogo universiteta v Simferopole (1917-1921) / T.I. Ulyankina // Istoriya meditsiny, 2014. - № 2. - S.102-111.